

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКА СИТУАЦІЯ ДОБИ ПЕТРА МОГИЛИ

Формування релігійно-філософської культури Київської Русі значною мірою було детерміновано особливостями змісту масиву перекладів, зроблених південними слов'янами з грецької мови на церковно-слов'янську. Розвиток нашого духовного устрою стимулював появу плеяди визначних вітчизняних мислителів, особливе місце серед яких займає П. Могила. Діяльність його пов'язана з утвердженням православного віросповідання, яке в його добу було деформоване всілякими чужорідними напластуваннями: апокрифічні тексти, окультна література, єресі тощо. Праці П. Могили сприяли утвердженню в свідомості українських і російських православних істинного розуміння догмату Святої Трійці, визначених Ісусом Христом блаженств, а також обґрунтуванню православного розуміння буття людини після смерті, спростуванню ідеї чистилища. Як мислитель 77. Могила дав фундаментальне визначення поняття свободи, а особливо своїми працями продемонстрував, що руське православ'я стає науковим і логічним.

Доба Петра Могили, коли творилось релігійно-філософське підґрунтя майбутньої української культури, уявляється дослідникам надзвичайно цікавою. Певним чином сам визначний наш мислитель продовжив той напрямок філософування, який було підготовлено його попередниками. Два століття, що передували XVII століттю, були часом напружених шукань і не менш напруженої боротьби різноманітних релігійно-світоглядних партій.

Головна особливість формування вітчизняної релігійно-філософської культури, як відзначають дослідники, полягала в тому, що перекладна література в древній Русі мала набагато більше значення, ніж оригінальна, бо була незрівнянно багатшою за змістом. Чому так сталося, ґрунтовної відповіді ми не маємо. О. І. Соболевський підкреслював, що в перші століття існування руської писемності в IX—X століттях масив перекладів, зроблених південними слов'янами з грецької мови на церковно-слов'янську, був досить значним і цей масив поширювався далі на північ Русі. А в XIV—XV століттях відзначають новий сплеск перекладацької роботи. Саме тоді літературне багатство Московської Русі було оновлено хвилею нових південно-слов'янських перекладів з грецької мови. Саме грецькі тексти послуговували зразками для вітчизняної літератури. О. І. Соболевський писав: "Что бы мы ни взяли из области народного поэтического творчества, верования, леген-

ды, сказки, песни, духовные стихи, — во всём мы заметим следы влияния именно переводной литературы" [1].

Тому історично так склалось, що дуже велика за обсягом кількість перекладів суттєво вплинула на весь наш духовний устрій. Втім, вона ж спричинилась і до появи талановитих вітчизняних мислителів, які глибоко розуміли зміст стародавньої релігійно-філософської літератури і намагались донести його до широких верств віруючих, спираючись на наявні в них вітчизняні духовні багатства. Звісно, ця робота не могла не призвести і до розвитку власне вітчизняної філософської думки, оскільки певні суб'єктивні релігійно-філософські упередження відливались у більш-менш послідовні філософські концепції.

Певною мірою загальну думку з цього приводу висловлював Ібервег-Гейнце, який писав: "В России появление философии, как науки, обязано той борьбе, которую деятели юго-западной Руси вели с врагами веры и народности. Противники были сильны диалектикой, выросшей на почве схоластических тонкостей и хитросплетений. Надо было вооружаться тем же оружием. Так в киевской духовной академии была насажена схоластика" [2]. Не стану акцентувати увагу на тих хибах, які мають місце в цій невеликій цитаті: зокрема, тут мова йде ще про той час, коли не було духовної академії, а була просто Києво-Могилянська академія, що зрозуміло з контексту.

А втім, за наведеною думкою не відчувається достатньої аргументації. Обставини, що спричинили появу вітчизняної філософії, були набагато цікавішими і захоплючими. Тому спробуємо відновити загальне тло існуючої релігійно-духовної ситуації за часів, які передували діяльності Петра Могили і значно вплинули на його духовну спадщину.

Ще тоді, коли ченці обрали Петра Могилу архімандритом Києво-Печерської лаври, він досить виразно бачив ті хиби, що супроводжували православне життя України. Насамперед, це недостатній рівень духовної освіти, ушкодження церковних обрядів та звичаїв, брак точного і повного викладу віровчення. Все це давало можливість для зухвалих і безкарних нападок уніатів та католиків на православ'я. До цього слід ще додати, що православні священники і дяки були в масі своїй неписьменними, не знали мов. За свого невігластва вони не могли ні запитувати про Бога, ні відповісти тим, хто їх про це запитував; сильно пиячили і загалом вели недостойний спосіб життя.

Петро Могила надзвичайно відповідально підійшов до справи підготовки текстів, які визначали сутність православного сповідання. Адже в ті часи серед різних верств освіченого населення було поширено багато досить-таки вільних тлумачень, або просто переоповідок змісту Біблії. Навіть саме поняття Біблії часто не фігурувало як таке. Відомо, що лише 1580 року в Острозі Іван Федоров видрукував Новий Завіт, а повна Біблія Острозька вийшла першодруком 1581 року. Якість перекладу і тотожність її грецькому текстові були невідповідними. Все це свідчило про неадекватність її тексту сутності християнської ідеології і потребувало подальшої роботи. Перше видання Біблії досить високого канонічного рівня було здійснено в Росії лише в 1876 році. Але й той текст ще наполегливо доопрацьовували аж доки в 1892 році вийшло друге синодальне видання Біблії, яке, власне, й нині вважається найбільш відповідним букві, духові й ідеології віровчення.

Така ремарка важлива для того, щоб сьогодні зрозуміти, з якими труднощами зіткнувся Петро Могила в першій своїй великій справі — подати віруючій православній спільноті тексти для вивчення християнської науки. Рівень відповідальності митрополита і його сумління не давали йому права взятись за підготовку тексту і видання Біблії. Він розумів, що для такої справи ще немає достатніх сил.

Досить поширеним серед маси українських православних віруючих ще з середини XIV століття було Євангеліє від Фоми, яке прийшло до нас у сербських та болгарських перекладах з

грецької мови. Чим далі, тим більше вітчизняні переклади цих текстів поширювались аж до XVIII століття, вбираючи в себе українізми: маєш, нехай, мовлять, слухайте і таке інше. В українських текстах Євангелія від Фоми [3] розповідається про чудеса, які творив син Божий Ісус Христос ще з раннього дитинства. Так, чудо перше: "Господу нашому Ісусу Христу еще сушу в двух летах возраста своего. Играше с жидовскими детьми и сотворил 12 птиц из грязи, всплеснул руками и они взлетели". Чудо четверте, наприклад, пов'язане з тим, що якийсь учитель Закхей запропонував батьку Ісуса Христа Йосифу віддати сина свого на навчання до нього. Коли він почав навчати Ісуса, той розсміявся і мовив учителю, що той знає замало для цього: "Я же ведаю, кто вы и где родитесь и сколько лет жизни вашей. Истину глаголю тебе, учителю, когда ты родился, я тут стоял прежде рождества твоего и видел я. Но если хочешь совершенен быть, послушай меня, я тебя научу премудрости". Після цього учителю залишилось лише віддати дитину батькові. В тому ж напрямку розгортались і події чуда шостого, коли Ісус другого вчителя вчив значенню букв алфавіту: "Учитель рече азъ. Ісус рече, узнай от меня, что азъ есмь Бог. Первый азъ и о нем книги написаны все во мне, яко медь звенящая". З чуда одинадцятого читач міг довідатись, як Ісус був на навчанні у фарбувальника сукна. Всі шматки тканини Ісус поклав в один чан із червоною фарбою. Майстер розлютився, довідавшись про це. Але Ісус на його вимогу став виймати з чана сукна такого кольору, якого забажав майстер. Останній по тому розкався і падав до ніг Ісусові, визнаючи, що той є істинним сином Божим. Таким чином Євангеліє від Фоми свідчило радше про Ісуса як про чудотворця, тим самим обмежуючи сприйняття образу Равві як мислителя і носія Істини.

Значний вплив на вітчизняну культуру мала нетривала, але суттєва епопея з "жидовствуючими", діяльність яких активно розгорталась протягом 1460-х — початку 1500-х років. Відомий з історії Феодор — новохрещений єврей тоді близько 1465 року зробив за наказом митрополита Філіппа I переклад Псалтиря. Але внаслідок якихось невідомих нам і нині обставин (скоріш за все це було невігластво перекладача чи замовника) переклад було зроблено з одного з рукописних примірників єврейської богослужбової молитовної книги "Махазор", яка була явно непридатна для християнського віросповідання, але яка набула в цьому випадку поширення в християнському середовищі. Витоки "Махазору" відносять до робіт Мойсея Маймоніда, або Моше бен Маймона (1135—1204).

Саме пізніші переробки його праць і призвели до того, що в час розквіту єврейства в Польщі і Литві вони набули в XV столітті великого поширення. Звідти вони і прийшли до України та Білорусі. Тим часом дослідники вважають мову Феодора близькою до східно-малоруської, що поширена північніше від Києва [4]. Не менш важливою і показовою слід вважати і ту обставину, що активний ідеолог жидовствующих Схарія прийшов в 1470 році разом з литовським князем у Новгород саме з Києва. Таким чином, виявляється, що єврейська релігійна культура мала певний вплив на киево-руське життя в XV столітті. Але для жидовствующих характерним був і протестантський елемент, який полягав у певному тлумаченні християнської догматики.

Релігійна свобода мислення була характерною для тих мислителів, які з'явились на півночі з Києва. Вони мали багато послідовників у Новгороді і в Москві. Врешті-решт, керівників жидовствующих було фізично знищено за рішенням Собору 1504 року. Йосиф Волоцький написав "Просвітитель" як зброю для боротьби з неправославно мислячими. Ідеї "Просвітителя" було підтримано і в Україні, бо його було перекладено українською "простою мовою" близько 1616—1626 років.

Ідеологія жидовствующих була близькою до ідеології аріан. Певну близькість між ними відзначав В. М. Перетц [5]. І тут і там заперечували Святу Трійцю: Бог — один; Христа розглядали як людину, що отримала благодать Божу; заперечували ідолопоклонство (ікони, святі мощі); піддавали хулі чернецтво; заперечували друге пришествя Христа. До того ж, саме жидовствующих вважають поширювачами магійної і природничо-наукової літератури. Поширення нової хвилі астрологічної літератури також приписують їм, оскільки в книгах цього періоду, які були придатними для професійного вжитку, назви знаків Зодіаку були і слов'янською і єврейською мовами: Овен—Тале, Діва—Бетула та інші. Втім, не можна вважати, що поширення астрологічного вчення було чимось новим для Русі. Твори такого роду були тут задовго до початку XVI століття. І це може свідчити скоріше про тісний зв'язок української культурно-духовної ситуації з західно-європейською та арабською.

Серед багатьох українських монастирських рукописів, які датуються XV і пізнішими століттями, зустрічається широке коло тем: різноманітні молитви, пророцтва, тлумачення Псалтиря та Євангелія, повчання, сповідання отцю духовному, притчі з Лествиці, всілякі викладення про православну віру, сповідання Папи рим-

ського, Аристотелеві врата, статті про істинні і неправдиві книги, дрібні статейки та апокрифічні молитви тощо.

Авторитетні дослідники цього періоду вважали, що "український слід" в ідеології жидовствующих не викликає сумнівів. Втім, мабуть, найважливіший висновок, який можна з цього зробити, — це існуюча в той час нагальна потреба для інтелігентних кіл Південно-Західної Русі і Москви мати священний текст, який відповідав би достовірному змістові християнської ідеології. Тому не дивно, що вже в 1499 році такий текст нібито було зроблено. Але його неможливо було зробити без допомоги єврейських перекладачів. Відомо, що їхньою допомогою скористався свого часу й авторський колектив німецьких протестантів під керівництвом Мартіна Лютера та Філіпа Меланхтона, а їхня праця завершилась успіхом у 1534 році.

Але все, сказане досі, можна розглядати лише як велику передмову до теми запропонованої статті. Втім, можна розглядати і як намагання автора показати шляхом низки посилань, якою надзвичайно активною, сповненою протиріч і шукань була релігійно-духовна ситуація в Києві. Зрозуміло, що на такому тлі щось зробити для утвердження істинного християнства було надзвичайно важко. Тому велика заслуга Петра Могили полягає в тому, що він взявся за справу мужньо і свідомо й повернув ситуацію в напрямку православного сповідання.

Поза всяким сумнівом, Православне Сповідання Віри Кафолічної і Апостольської Церкви Східної, видрукуване в 1645 році, було і найбільш значним внеском Петра Могили в скарбницю вітчизняного православ'я. Тому цілком закономірно, що ця фундаментальна праця Київського митрополита була визнана в Константинополі, перекладена грецькою і латинською мовами, видрукувана і безкоштовно розповсюджувалась серед віруючих уже в 1662 році як зразок, за словами Патріарха Святого града Єрусалима і всея Палестини, "...чистого и животворного источника спасения... А что книга сия написана слогом простым... — сему не должно удивляться. Поелику человек благоразумный смотрит не на простоту выражения, но на истину слов" [6].

Керуючись загалом догматами Собору Нікейського Вселенського першого, Петро Могила доводить, що Бог єдиний у Святій Трійці: "Бог един по естеству и существу, а по Лицам Он Троичен... в одном Божестве три Лица: Отец, Сын и Дух Святыи. Отец, Который прежде веков рождает Сына из Своего Существа и производит Духа Святого; Сын, родившийся от Отца прежде веков, и единосущный Ему; Дух

Святой, от вечности исходящий от Отца, единосущный Отцу и Сыну" [7]. Керуючись догматом Собору взагалі, Петро Могила керувався також і авторитетними думками святих отців Церкви. Тим самим він, намагаючись бути більш зрозумілим, відійшов від догмату Собору про Святу Трійцю. Нагадаю цей догмат першого Нікейського Собору: "Не допуская смешения или разделения лиц неизреченной и блаженной Троицы, мы веруем, что Отец есть всегда истинный Отец истинного Сына, всегда сущий и пребывающий, и Сын — истинный Сын истинного Отца, всегда сущий и пребывающий, и Дух Святой — истинный Дух Святой, всегда сущий и пребывающий, — Троица нераздельная, неизреченная, веруем, что Она поистине не может быть понята умом и выражена словом, и имеет единое Божество и ту же сущность" [8].

Прискіпливому філософу святі отці на Соборі популярно пояснили догмат на прикладі чуттєвого вогню і джерела. Таким чином, тлумачення поняття Святої Трійці за часів Петра Могили стало нетотожним його визначенню від 20 травня 325 року. Такий відхід можна пояснити лише намаганням протиставити православне і римсько-католицьке бачення сутності Бога-Отця.

Що ж до розуміння Бога як Творця, то Петро Могила без усякого сумніву вчить, що Бог спочатку думкою Своєю створив із нічого всі небесні Сили — десять чинів Ангелів. Тут перелік всіх чинів не відрізняється від звичного для православних ще з текстів Палей Толкової, хіба що порядок чинів дещо інший. Злі ангели — демони — на переконання Петра Могили, стали такими із власної волі. Після створення небесних Сил Бог створив із нічого і цей видимий матеріальний світ.

Саме в своїх міркуваннях про демонів Могила звертається до поняття свободної волі, присутньої в кожній людині. Він пише: "Впрочем, надобно знать, что демоны не могут употребить насилия ни над одним человеком... они не могут принудить человека ко греху, а только обольщают его искушениями: ибо человек имеет свободную волю, и сей свободе его ни даже Сам Бог не делает какого-либо насилия или принуждения" [9]. Відчувається, що Петро Могила добре знав зміст дискусій XV—XVII століть щодо свободної волі і свободи людини. Саме йому належить, на мій погляд, найглибше і найпоспідовніше визначення поняття свободи: "Свобода человека есть произвольное, независимое желание, происходящее от разума или разумной души, делать добро или зло" [10]. Це визначення надзвичайно важливе в тому сенсі, що дозволяє розв'язати проблему потойбічного буття душі людини.

Адже за п'ять років до появи "Православного Сповідання" П. Могили на Соборі в Києві у вересні 1640 року надзвичайно гостро постало питання про потойбічне життя людини після смерті. Відомо, якій гострій критиці піддавали православних Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, латиняни й уніати за відсутність сталого символу віри. Як свідчить Сакович: "10 сентября... обратились к чтению Катехизиса: Праведныя души находятся на небе, в руках и царстве Божиих, но без усовершенствования. Суд для каждого в частности тотчас после смерти. 11 сентября, на раннем секретном собрании, было рассуждение с отцом Исаакием (Епископом Луцким) о душах праведных. Где они находятся? Отец Исаакий доказывал, что они будут в раю земном, а Его Милость, отец Митрополит, что в небе... (не решили)... Потом о душах грешных была речь: где они по смерти? Об этом такое решение: «Грешные души до Страшного Суда остаются в атмосфере, так как говорят, что душа грешила вместе с телом, следовательно, и терпеть должна с ним»" [11].

А вже пізніше П. Могила писав про те, що для обраних Бога прийде життя вічне, сповнене радощів і задоволення духовного, якому не буде кінця. Тіло обраних буде прославлене, а тому воно зміниться, а самі обрані будуть подібними до Ангелів, їхнє нетлінне тіло не потребуватиме їжі і пиття; буде подібне духові. Тіла ж нечестивих також будуть безсмертними, але в іншій якості, бо їм належить вічна мука. Таким чином, свобода людини, дана їй Богом, дає можливість вибору життя потойбічного. Така концепція відповідає духові вчення Ісуса Христа і докорінно відрізняється від релігійної ідеології латинян, бо останні непевні повноти людської свободи і тому для них чистилище — це можливість вирішення долі людини іншими.

Одним із важливих аспектів християнської теології завжди було те чи інше розуміння блаженств євангельських. Треба віддати належне Петрові Могилі. І в цьому питанні він виявився на рівні глибокого розуміння духу християнства. Вже його пояснення стосовно блаженства першого: "Блажени нищий духом: яко тех есть Царствие Небесное" (Мф. 5, 3) свідчить про неабиякий філософський хист і досвід митрополита.

Відомо, що Петро Могила обіцяв видати досить об'ємне тлумачення православної віри із свідченнями зі Святого Письма, визначень священних Соборів і вчень Отців Церкви. Але не встиг. Втім, надзвичайно глибокі тлумачення сутності Євангелій продемонстрували його можливості. Глибокі знання і тотожне розуміння були притаманні Петрові Могилі — ось голов-

ний висновок, який можна зробити з усієї його діяльності. Так, власне, руське православ'я виявляло обличчя наукове й повчальне.

І, нарешті, треба віддати належне сповненій високого поетичного натхнення духовності

Київського митрополита Петра Могили, який своє Православне Сповідання структурував, спираючись на три християнські чесноти: Віра, Надія, Любов.

1. *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV—XVII веков. Библиографические материалы.— СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1903.— С. VI.
2. *Ибервег-Гейнце.* История новой философии в сжатом очерке.— СПб.: 1890.— С. 529.
3. *Адрианова В.* Евангелие Фомы в старинной украинской литературе.— СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1909.— С. 30—35.
4. Псалтырь жидовствующих в переводе Феодора еврея.— Москва: Синодальная типография, 1907.— С. 42.
5. *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков.— Л.: Издательство АН СССР, 1928.— С. 112—113.
6. Православное Исповедание или Изложение Российской Веры Петра Могилы.— М.: Благовест, 1996.— С. 7.
7. Там само.— С. 15.
8. Деяния Вселенских Соборов.— Казань: Типография губернского правления, 1859.— С. 159.
9. Православное Исповедание ...— С. 26.
10. Там само.— С. 31.
11. Петр Могила — митрополит Киевский. Сочинения С. Р.— М.: Университетская типография, 1877.— С. 136.

Vandishev V.

THE RELIGIOUS AND PHILOSOPHIC SITUATION OF PETRO MOHYLA PERIOD

The formation of the religious-philosophical culture of Kiev Ruse was largely determined by singularities of the contents of an array of translations, which were made by the southern Slavs from Greek language on church-slavic. The development of our spiritual device stimulated appearance the group of outstanding domestic thinkers. The special place among them takes Peter Mohyla. His activity is connected with the statement orthodox faith, which in that time was deformed by all alien ideas: the apocryphal texts, occult literature, heresy, and another. The activities of P. Mohyla have assisted the statement in consciousness Ukrainian and Russian orthodox of true understanding of a doctrine Sacred Three, Christian bliss's, and also refutation of idea paradise and hell. As thinker P. Mohyla has given fundamental definition of concept of freedom. By the his activities he has demonstrated, that the Russian Orthodox becomes scientific and teaching.